

України); «без зволікання» (ст. ст. 390, 391 ЦК України); «одночасно» (ст. ст. 89, 209 ЦПК України, ст. 138 КПК України).

І, нарешті, третій спосіб — так би мовити, неявний, коли у гіпотезі юридичної норми вжито такі вислови, як «у випадку необхідності», «якщо це доцільно» й ін. (ч. 1 ст. 68, ст. 389 ЦК України, ч. 2 ст. 332 ЦПК України, ст.ст. 7, 26, 121, 165, 168, ч. 2 ст. 29 КПК України, ст.ст. 44, 45 КК України). Необхідність, доцільність, інтереси справи і т. ін. виникають тільки у певний момент часу і тривають, існують протягом деякого відповідного інтервалу. Отже, вони обов'язково характеризуються моментами свого початку і припинення. Необхідність може чи ще не настати, чи вже минути.

В усіх таких випадках при застосуванні (або при реалізації) норм права психологічний час особи виконує роль темпорально-регулятивного фактора: він безпосередньо включається у процес конституювання сучасності діяння, яка набуває юридичного значення та тягне юридичні наслідки. Отже, тут темпорально-юридичні уяви правозастосовувача (як складова частина його правосвідомості) стають основою для витлумачування відповідних понять і часового оцінювання життєвих фактів, обставин, діянь. Ці уявлення, як й інші «фрагменти» правосвідомості, соціально-конкретно обумовлені, а тому можуть істотно відрізнитись у різних суб'єктів і викликати «часовий суб'єктивізм», «часову упередженість»¹.

Методологічному обґрунтуванню правильного застосування норм, що містять оціночно-часові поняття, якраз і покликані слугувати філософсько-юридичні дослідження проблеми «час у праві».

Надійшла до редколегії 13. 09. 99

В. Колісник, доцент НЮА України

Національно-етнічний чинник в Конституції України

Необхідність урахування в правовому регулюванні національно-етнічного чинника обумовлена перш за все різноманітними

¹ Див.: Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. М., 1986. С. 21–22.

проявами національного буття в суспільних відносинах та тим значним багатоаспектним впливом, якого він зазнав протягом останніх десятиліть. Разом з тим приклади використання національно-етнічного чинника в правовому регулюванні ми знаходимо і на попередніх етапах історії людства. Національно-етнічний чинник завжди накладав певний відбиток на численні суспільні відносини.

Відомо, що поряд з правами людини як окремої особи існують також права соціальних спільнот (їх ще називають солідаристськими або колективними правами). Саме необхідність захисту прав національних меншин стала однією з головних причин виникнення перших міжнародно-правових норм, пов'язаних з правами і свободами людини. Але до визнання самого факту існування окремих, особливих прав національно-етнічних меншин людство йшло досить довго. До того ж в Україні склалася така парадоксальна ситуація, коли в окремих її регіонах представники титульної нації, яка дала назву державі, перебувають у стані захищеної національної меншини і змушені, наприклад, вислуховувати принизливі висловлювання на свою адресу лише у зв'язку із спілкуванням чи зверненням рідною мовою. Тому виникає необхідність у виокремленні не тільки особливих прав представників національно-етнічних меншин, але й прав будь-якої людини, пов'язаних з її національною приналежністю та національно-культурним розвитком.

Національно-етнічний чинник досить широко використовується в конституційному регулюванні багатьох країн і перш за все таких як Канада, Фінляндія, Словаччина, Росія, Азербайджан, Естонія та ін. Ще в Конституції Німеччини 1919 р. містилося спеціальне положення, яке було покликане забезпечити права іншомовних осіб на вільний національний розвиток: «Іншомовні частини населення імперії не повинні бути обмеженими законодавчими та адміністративними заходами в їх вільному національному розвитку, особливо у використанні їх рідної мови, у викладанні, внутрішньому управлінні та суді»¹. Звертає на себе увагу використання при цьому негативного способу закріплення вказаного права, застосування якого свідчить про те, що при констру-

¹ Антология мировой политической мысли: В 5 т. Т. V. Политические документы. М., 1997. С. 244–252.

юванні цієї норми законодавець виходив з природного права представників національних меншин на вільний національний розвиток у зазначених сферах.

Чинні конституції сучасних держав за використанням національно-етнічного чинника в конституційних нормах можна умовно поділити на три групи.

До першої належать конституції, які обмежуються вказівкою на рівність прав, незалежно від певних обставин, включаючи до їх переліку національність і мову. Наприклад, в п. 3 ст. 3 Конституції ФРН 1949 р. передбачено: «Нікому не може бути завдано шкоди чи надано переваги внаслідок його статі, його походження, його раси, його мови, його батьківщини чи спорідненості, його віросповідання, його релігійних чи політичних поглядів»¹.

Другу групу складають конституції, які зосереджують увагу на окремих проблемах, пов'язаних з національною належністю та національним розвитком (наприклад, використання мов). Це конституції фрагментарного використання національно-етнічного чинника. Прикладом такого основного закону є Конституція Бельгії, в ст. 23 якої зазначається, що «використання мов, прийнятих у Бельгії, не є обов'язковим; воно може бути регламентовано лише законом і лише стосовно актів державної влади та для судочинства»².

До третьої групи належать конституції, які виокремлюють спеціальні розділи або ж містять значну кількість розосереджених у різних розділах положень, покликаних охопити правовим впливом різноманітні аспекти реалізації національних прав особи. В деяких з них простежується намагання комплексно забезпечити права національних меншин. У Конституції Словаччини виділено спеціальний розділ 4, присвячений питанням забезпечення прав національних меншин. І хоча він складається лише з двох (хоча і значних за обсягом) статей, але в ньому вдалося всебічно як для конституційного тексту визначити найбільш принципові основи правового статусу національних меншин та окреслити їх найважливіші права³.

¹ Современные зарубежные конституции: Сборник документов. М., 1996. С. 145

² Електронний інформаційний бюлетень. Бібліотека баз даних. К., 1998.

³ Див.: Конституції нових держав Європи та Азії. К., 1996. С. 454–455.

Своєрідне відображення і використання національно-етнічний чинник знаходить у Конституції України, аналіз тексту якої свідчить про те, що національно-етнічний чинник безпосередньо використано законодавцем в Преамбулі та 16 статтях Основного Закону нашої країни. В Преамбулі Конституції України наголошується, що Верховна Рада України приймає Конституцію «від імені Українського народу — громадян України всіх національностей, виражаючи суверенну волю народу, спираючись на багатовікову історію українського державотворення і на основі здійсненого українською нацією, усім українським народом права на самовизначення».

Складним, гострим, болючим і навіть небезпечним в Україні є мовне питання. Воно потребує особливої уваги перш за все з огляду на не завжди вдалий досвід розв'язання мовних проблем в інших країнах. Досить сказати, що однією з головних причин збройного конфлікту в Придністров'ї стало саме мовне протистояння. До того ж слід урахувувати рівень загальної правової свідомості та конфронтаційну спрямованість мислення значної частини населення, коли турбота та шанування своєї культури, мови, історії для багатьох означає категоричне несприйняття, іноді навіть підкреслено вороже, негативне, підозріле, зверхнє ставлення до мови, культури, історії інших народів, національних меншин і національних груп. Наприклад, окремі заходи та заклики щодо поширення сфери використання української мови в Україні досить часто сприймаються як такі, що обмежують сферу застосування і стримують розвиток насамперед російської мови та навіть ображають і принижують її носіїв. Красномовним свідченням цього є той факт, що у червні 1999 р. в Києві на урочистому засіданні, присвяченому 200-річчю з дня народження О. Пушкіна, інтелегентні та «інтернаціонально» налаштовані учасники зборів не дозволили виступити українською мовою Віце-прем'єр-міністру України з привітанням від імені Президента України, сприймаючи виступ офіційної посадової особи близькою слов'янською мовою як образу. З іншого боку, і намагання забезпечити розвиток російської мови в Україні сприймається певною частиною населення як обмеження можливостей розвитку української мови.

Очевидно, що для зваженого вирішення мовних проблем та досягнення міжнаціональної злагоди в Україні важливо здійснити перехід від конфронтаційного способу мислення та сприйняття

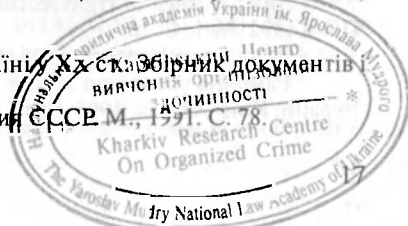
мови, культури, історії, релігії інших національностей до толерантного, взаємно шанобливого, стриманого, коректного. Слід наполегливо шукати засоби формування у суспільній свідомості поваги до набутоків та надбань не тільки своєї, а й інших культур, та стимулювати відмову від нігілістичного, максималістського, негативно-го, зверхнього ставлення до всього, що складає національні святині чи зачіпає національні почуття інших громадян.

Вельми важливим кроком у цьому напрямку стали конституційні положення, присвячені питанням використання мов в Україні. Конституція України визнає українську мову державною. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України (ст. 10). Конституційне закріплення такого положення не є характерним для переважної більшості країн, але воно обумовлено своєрідною мовною ситуацією в Україні. Адже в окремих місцевостях і навіть регіонах українська мова, незважаючи на її офіційне визнання державною мовою вже більше дев'яти років, залишається до цього часу в занедбаному стані і тому потребує захисту, так само як і мови національних меншин. Взагалі мова згадується в тексті чинної Конституції України 16 разів у 10 статтях.

Наприкінці 20-х і на початку 30-х років українська мова широко використовувалася у державному і громадському житті. В 1937/38 навчальному році в Україні навчалось в загальноосвітніх школах 5 143 тис. учнів, з яких 4 054 тис. навчалось українською мовою, 590 тис. — російською, 50 тис. — німецькою, 45 тис. — єврейською, 28 тис. — молдавською, 11 тис. — болгарською¹. Але з початку 30-х років політика «коренізації» та «українізації» почала скорочуватися. Під виглядом боротьби з буржуазним націоналізмом «практика насадження національних шкіл» була визнана шкідливою. Національні райони і сільради було ліквідовано, національні школи реорганізовано. Сфера використання української мови також починає катастрофічно скорочуватися. Незважаючи на те що в Україні в 1989 р. українську мову визнали рідною понад 33 млн осіб², вона була майже повністю штучно вилучена з політики, економіки, науки, сулочинства,

¹ Див.: Національні відносини в Україні // Хрестоматія з історії України. К., 1994. С. 235.

² Див.: Национальный состав населения СССР М., 1991. С. 78.

діяльності правоохоронних органів, військової, дипломатичної та інших важливих сфер державного і громадського життя.

Історії відомі приклади, коли мовна ситуація у деяких країнах була навіть більш складною. Так, на час об'єднання Італії в 1861 р. італійською мовою говорило лише 2,5 % населення країни¹. У Франції в 1790 р. з 26 млн. французів рідною вважали французьку мову лише 11 млн. чоловік, і саме тоді Конвент прийняв перший закон про використання національної мови². 4 серпня 1994 р. парламент Франції ухвалив закон про захист французької мови, хоча на перший погляд видається, що їй ніщо не загрожує.

З прийняттям Закону «Про мови в УРСР» сфера застосування української мови була значно розширена. Разом з тим Державна програма розвитку української мови та інших національних мов в УРСР на період до 2000 року, схвалена постановою Ради Міністрів УРСР 12 лютого 1991 р., не виконується. Закон «Про мови в УРСР» безнадійно застарів, є занадто заплутаним, непослідовним і суперечливим. Він уже не в змозі виконувати своє функціональне призначення, багато його норм не діє і він фактично значною мірою перетворився лише в побажання. Цей закон не став на заваді відкритого і навіть демонстративного нехтування, приниження і зневаження державної мови, глузування з неї, її навмисного спотворення. До цього часу в деяких регіонах етнічні українці позбавлені права користуватися та навчатися рідною мовою чи хоча б вивчати її, незважаючи на визнання української мови державною не тільки на законодавчому, а й на конституційному рівні. В ст. 14 Рамочної угоди про захист національних меншин, прийнятої Радою Європи в листопаді 1994 р., стосовно права осіб, що належать до національних меншин, вивчати свою мову або вивчати інші предмети своєю мовою вказується, що воно «має бути запроваджено в освіті таким чином, щоб не завдавати шкоди вивченню офіційної мови чи навчанню цією мовою»³. Отже, права національних меншин не можуть бути підставою для відмови від вивчення, обмеження чи нехтування офіційної (державної) мови, обмеження чи нехтування прав інших

¹ Див.: Геллер Э. Пришествие национализма. Мифы нации и класса // Путь. 1992. № 1. С. 15.

² Див.: Голос України. 1995. 19 серп.

³ Рамочна угода про захист національних меншин // Права людини в Україні. Київ-Харків, 1995. Вип. 11. С. 71.

осіб, що належать до більшості чи до інших національних меншин. У зв'язку з цим в літературі висловлено пропозицію «запровадити паралельне використання в обов'язковому порядку офіційної мови держави та мови національної меншини» посадовими особами та запровадити адміністративну відповідальність за невикористання ними державної мови¹.

Разом з тим у ч. 3 ст. 10 Конституції України наголошується, що в Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України. Згідно з ч. 5 ст. 53 Конституції України «громадянам, які належать до національних меншин, відповідно до закону гарантується право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства». Використання в наведеній юридичній конструкції сполучників «чи» та «або» дозволяє досить широко тлумачити можливості, закладені в цій нормі. Фактично воно означає, що в одних випадках може здійснюватися навчання мовою національної меншини, в інших — мова національної меншини може вивчатися як окрема дисципліна.

Причому і навчання, і вивчення може здійснюватися в будь-яких державних або комунальних закладах (адже ні Конституція України, ні поточне законодавство не містять у зв'язку з цим обмежувального переліку таких закладів). Проте якщо такі заклади відсутні, то ні держава, ні органи місцевого самоврядування взагалі не зобов'язані їх створювати. У разі відсутності навчальних закладів, в яких навчання ведеться мовою національної меншини, це право може бути реалізоване шляхом вивчення національної мови як окремої навчальної дисципліни в навчальному закладі, де викладання інших навчальних дисциплін здійснюється державною або російською мовою (виходячи з реальної мовної ситуації, що склалася під тиском численних суб'єктивних та об'єктивних причин). До того ж законодавство не встановлює форму вивчення мови національної меншини: чи це має бути основний курс, чи це може бути факультативний курс, чи вона може вивчатися через відповідний гурток, створений в навчальному закладі. Якщо ж можливість вивчення мови національної меншини відсутня (не-

¹ Див.: Демченко Т., Філіпчук І. Українська мова — правові проблеми // Право України. 1996. № 7. С. 49.

має відповідного фахівця-мовознавця) або ж створення класу чи гуртка є недоцільним (занадто мала кількість представників національної меншини), тоді можливість вивчення мови національної меншини може бути реалізована через національне культурне товариство. Зрозуміло, що значна кількість варіантів реалізації права навчатися або вивчати національну мову обумовлена невизначеністю поточного законодавства. Тому зовнішньо приваблива і демократична норма на практиці у конкретному випадку може не привести до бажаного результату. Справа в тому, що від права взагалі і від правових засобів зокрема не можна вимагати того, що вони в принципі забезпечити не можуть. Право встановлює лише правові можливості. Визнання права навчатися мовою національної меншини чи вивчати цю мову означає в такій правовій конструкції лише те, що держава зобов'язується не перешкоджати навчанню чи вивченню будь-яких мов і не дозволяє створювати такі перешкоди іншим суб'єктам правових відносин. Тому в законодавстві слід було б відмовитися від слова «гарантується», яке може спричинити безпідставні та необґрунтовані надмірні сподівання і навіть претензії. При конструюванні диспозиції цієї норми доцільно було б використати негативний спосіб закріплення права. Разом з тим у поточному законодавстві слід чітко визначити умови та порядок створення навчальних закладів і окремих класів та порядок уведення факультативів з вивчення національних мов чи створення відповідних гуртків.

Серед мов національних меншин в Конституції України виокремлено російську мову, якій в Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист (ст. 10). Це обумовлено тим, що російською мовою користується значна частина населення України, в тому числі представники неросійської національності. Досить сказати, що під час останнього перепису населення російську мову визнали рідною 4 578 390 етнічних українців¹. У ч. 3 ст. 3 Декларації прав національностей також зазначається, що Українська держава забезпечує право своїм громадянам вільного користування російською мовою. В Законі «Про мови в УРСР», який складається з 40 статей, російська мова згадується 27 разів. Разом з тим непослідовна мовна політика держави і суперечливе мовне законодавство при майже повній відсутності спроб його удоско-

¹ Див.: Национальный состав населения СССР. С. 78.

налення, роз'яснення та пропагування викликають у багатьох громадян України занепокоєння і разом з тим дозволяють окремим політичним силам періодично спекулювати мовним питанням, особливо в період передвиборної кампанії.

До головних вимог, які Конституція України висуває до кандидатів на пост Президента України (ст. 103), професійних суддів (ст. 127) та суддів Конституційного Суду України (ст. 148), віднесено володіння державною мовою. Реалізація цієї конституційної вимоги можлива різними способами. Це може бути, по-перше, подання заяви претендента на відповідну посаду з вказівкою про знання мови; по-друге, надання копії документа про освіту (атестата, диплома), в якому наведено дані про вивчення української мови та складання іспиту; по-третє, створення комісії, уповноваженої встановити факт володіння державною мовою. Згідно з п. 8 ст. 22 та п. 2 ст. 24 Закону України «Про вибори Президента України» дані про володіння державною мовою вказуються навіть не самим претендентом, а відповідним суб'єктом висунування (партією, виборчим блоком партій) чи ініціативною групою виборців (коли претендента висунуто зборами виборців) у заяві до Центральної виборчої комісії про реєстрацію претендента. Але поточне законодавство не встановило критеріїв визначення достатнього рівня володіння державною мовою, а також яким чином і хто має визначати цей рівень. Тому можлива ситуація, коли відповідна посадова особа буде демонструвати обмеженість словникового запасу, довільне використання мовних засобів та убогість мовних зворотів, принижуючи тим самим авторитет і престиж державної мови та ображаючи почуття тих, хто вважає її безцінним набутком народу та невід'ємним атрибутом культурної спадщини.

Реальна мовна ситуація в Україні визначається багатьма чинниками. По-перше, з огляду на попередні деформації, обмеження та перекручення державною мовою в Україні визнається українська мова. Це реальність, з якою мають рахуватися усі громадяни, посадові особи, політичні сили незалежно від симпатій, уподобань та партійних програм. Разом з тим в Україні реально існує двомовність (перш за все українсько-російська), незважаючи на те, як оцінюється цей феномен з боку різних політичних сил. Це явище в науці називається білінгвізмом. Він є характерним для таких держав, як Іспанія, Франція, Канада, Бельгія, Швейцарія, Ліхтенштейн, Індія, та для більшості країн Африки. Розрізняють

індивідуальний та соціальний білінгвізм. Свого часу в ХІХ ст. російсько-французький білінгвізм набув значного поширення серед так званих вищих класів тодішнього російського суспільства. Відомий російський поет Ф. Тютчев, за власним визнанням, краще міг виразити власну думку французькою, ніж російською, свої листи та статті писав виключно французькою і на дев'ять десятих більше говорив у своєму житті французькою, ніж російською, а от вірші творив лише російською мовою¹.

В Україні сформувався односторонній, можна сказати, деформований білінгвізм, коли двомовними були переважно ті, хто вважав себе українцем за національністю, та представники деяких національних меншин. А от серед росіян, за результатами соціологічних опитувань, двомовними визнали себе лише п'ять відсотків. Україномовні громадяни досить легко переходять при потребі на російську мову і спілкуються нею. А от багато хто з російськомовних громадян, навіть знаючи українську мову, досить часто вважає принизливим, незручним, непристойним або навіть принципово неприйнятним спілкуватися українською. Деякі народні депутати України навіть підкреслено хизуються цим з трибуни Верховної Ради. Багато хто з громадян України до цього часу не може позбутися комплексу упередженого ставлення до української мови як до такої, яка начебто має обмежені можливості для висловлення думки, як до «другорядної», «слабкої». Ще можна зустріти твердження про те, що українська мова не може бути мовою науки, економіки, технічної документації тощо. На жаль, власне незнання мови або невміння користуватися значним мовним потенціалом ще й зараз виправдовується «обмеженістю засобів мови». Непоодинокі випадки, коли людина, не прочитавши жодного літературного твору українською мовою, стверджує, що в українській літературі немає нічого значущого, цінного, справжнього. Невдоволення мовною політикою і мовним законодавством не можна переносити на мову та на її носіїв.

Спрямованість на проведення зваженої і толерантної міжнаціональної політики та досягнення міжнаціональної, міжетнічної злагоди в українському суспільстві знайшла своє відображення в ст. 11 Конституції України, відповідно до якої держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її істо-

¹ *Потебня А. А.* Мысль и язык. К, 1993. С. 166.

ричної свідомості, традицій і культури, а також розвиткові етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України. В міжнаціональному, міжетнічному спілкуванні важливо досягти стриманості, толерантності і взаємної поваги до мови, культури, традицій, звичаїв, релігії, національних реліквій представників усіх національностей, які проживають в Україні. Це дуже складне завдання, бо в результаті численних експериментів, деформацій та перекручень у галузі міжнаціональних відносин масового характеру набули такі явища, як ксенофобія, національний конформізм, національний нігілізм, підозріле і навіть вороже ставлення до всього національного, а також відчуття національної неповноцінності, другорядності, сором'язливості, самоїдства, а інколи самозневаги і самоненависті.

Особливості сучасного стану міжнаціональних відносин в Україні полягають у тому, що на значній її території потребують захисту не тільки національні меншини, а й представники корінних народів — українців та кримських татар. До останнього часу в повсякденному житті і засобах масової інформації знаходимо численні прояви як ксенофобії щодо національних меншин, так і приклади нешанобливого, зневажливого, зверхнього і навіть презирливого ставлення до історії, мови, культури, релігії кримських татар, так само як і до української історії, української мови, української літератури, українських державних символів тощо. Викремлення в конституційному тексті питання розвитку історичної свідомості, традицій і культури українського етносу виправдано з огляду на складну і трагічну історію українського народу, який виборів своє право на національне відродження. З іншого боку, Українська держава виходить з демократичної концепції національно-етнічного плюралізму і тому не тільки визнає за всіма корінними народами і національними меншинами право на розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності, а й зобов'язується сприяти такому розвиткові.

Окрема ст. 12 Конституції України присвячена питанням взаємодії та співпраці нашої держави з українською діаспорою в інших країнах, становить правову основу протекціоністської політики держави щодо етнічних українців поза межами України. Схожі підходи є притаманними для багатьох країн світу. Особливу увагу та турботу щодо своїх колишніх співвітчизників та їх на-

щадків проявляють Фінляндія, Іспанія та деякі інші держави. Дбаючи про задоволення національно-культурних і мовних потреб етнічних українців за кордоном, Україна, по-перше, сприяє збереженню їх національної приналежності (ідентифікації) і одночасно поширенню відомостей про традиції, культуру, мову, історію українського народу; по-друге, створює більш сприятливі умови для порозуміння та тіснішого взаємовигідного співробітництва з іншими державами.

Після відмови від догм комуністичної ідеології суспільству не було запропоновано якогось нового світогляду. Ідеологічний вакуум, що утворився, спричинив поглиблення загальної духовної кризи, яка знаходить свій прояв як на індивідуальному рівні, так і на рівні соціальних спільнот і навіть на глобальному рівні. Тому національне відродження, плекання національної культури, історії, мови, традицій, звичаїв мають повернути суспільству духовність, людяність, щирість, доброту і вивести його на новий, цивілізований рівень міжособистих та міжнаціональних, міжетнічних стосунків. Дуже важливо, щоб процес національного відродження всіх корінних народів і національних меншин не приводив до національної самоізоляції, самообмеження, самовихвалення, не супроводжувався приниженням національних почуттів та дискримінацією інших етнічних спільнот і відбувався виключно в межах правового регулювання. Фундаментальні засади такого регулювання закладено в Конституції України. Виходячи з її духу і принципів, поточне законодавство має найближчим часом визначити поняття і статус державної мови, правовий механізм забезпечення її функціонування, особливий статус російської мови, гарантії використання мов, порядок одночасного функціонування двох мов, врегулювати процес національного відродження, забезпечити збереження і розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України, а також визначити поняття «корінний народ», що є новелою для українського законодавства, та уточнити поняття «національна меншина».

Надійшла до редколегії 21. 06. 99